

บทที่

8

วิถีชุมชนเครื่องมือ 7 ชิ้นที่ทำให้งานชุมชนง่าย ได้ผล และสนุก

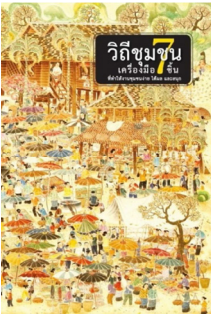
แนะนำโดย พรรณี บัวเล็ก
Punnee Bualek

บทที่

8

วิถีชุมชนเครื่องมือ 7 ชิ้นที่ทำงานชุมชน
ง่าย ได้ผล และสนุก¹แนะนำโดย พรรณี บัวเล็ก²

Punnee Bualek

หนังสือเล่มนี้เป็นเสมือนตำราของคนที่ทำงานชุมชนที่เขียนขึ้นจากประสบการณ์การทำงาน การวิจัย การร่วมกันให้ความคิดเห็นของคณะผู้จัดทำ การเขียนหนังสือเล่มนี้แตกต่างจากตำราเล่มอื่นๆ คือไม่มีการอ้างอิงตำราต่างๆ เลย รวมทั้งไม่มีการอ้างอิงตำราต่างประเทศอย่างมากมายเพื่อสร้างความขลังของเนื้อหาที่ต้องการสื่อสารเช่นกัน เมื่ออ่านแล้วก็พบว่าช่วยให้คนที่ทำงานชุมชนทำงานอย่างมีทิศทาง รู้ว่าจะต้องทำอะไรบ้างและทำอย่างไรให้ประสบความสำเร็จ

หนังสือได้บอกถึงหลักการ การทำความเข้าใจในเรื่องต่างๆ สอนการทำกิจกรรมต่างๆ อย่างละเอียด รวมทั้งบอกปัญหาและข้อระมัดระวังการทำกิจกรรมเอาไว้ด้วย

หนังสือเล่มนี้ได้เข้ามาเติมช่องว่างทางความรู้สำหรับการทำงานชุมชนที่ไม่มีตำรา เป็นเรื่องเป็นราว และดูเหมือนการทำงานชุมชนที่ผ่านมาเป็นเรื่องประสบการณ์เท่านั้น คนที่ทำงานชุมชนเก่งคือคนที่มีประสบการณ์ทำงานมามาก และทำงานมานาน แต่ไม่สามารถถ่ายทอดประสบการณ์เป็นระบบ และต้องเรียนรู้

¹ แต่งโดย โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ คณิตศร เต็งรัง ราตรี ปิ่นแก้ว วัญญา เพ็ชรคง บรรณาธิการ โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ และคณิตศร เต็งรัง จัดพิมพ์โดย สำนักพิมพ์สุขศาลา สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ (สวสส.)

² ศาสตราจารย์ อาจารย์ประจำคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกริก

โดยการไปทำงานด้วย จึงไม่แปลกใจว่าหนังสือเล่มนี้ได้รับการพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ.2545 จนปัจจุบันพิมพ์มา 11 ครั้งแล้วโดยมีการปรับปรุงอยู่เรื่อยๆ มียอดการพิมพ์ ถึง 58,000 เล่ม นับเป็นยอดพิมพ์หนังสือที่สูงที่สุดเล่มหนึ่งของหนังสือเชิงความรู้ที่ปรากฏในสังคมไทย

หนังสือเล่มนี้กล่าวถึงเครื่องมือง่ายๆ 7 ชิ้น ที่ไม่เพียงแต่นำเราไปสู่ความเป็นไปได้ในการทำงาน แต่ยังสามารถสร้างมิติใหม่ในการทำงานชุมชนที่ทำให้เราเคารพในคุณค่าและศักดิ์ศรีของผู้คนและวิถีชุมชนที่เราเข้าไปเรียนรู้ จากเดิมการทำงานชุมชนที่เน้นการสำรวจด้วยแบบสอบถามที่กำหนดข้อมูลไว้แล้วล่วงหน้าและมุ่งที่จะได้ข้อมูลเชิงปริมาณ ต่อจากนั้นก็มาวิเคราะห์ชุมชนว่ามีปัญหาอะไรที่ยังไม่เข้าเกณฑ์มาตรฐานการพัฒนา คู่มือเล่มนี้ได้เสนอแนวทางใหม่ของการเข้าไปเรียนรู้ชุมชนอย่างที่ชุมชนเป็น ในบริบททางสังคมวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเอง การเข้าใจนี้ต่างกับการวัดด้วยใช้ไม้บรรทัดการพัฒนา เมื่อเราสามารถเข้าใจชุมชนอย่างที่ชุมชนเป็นแล้ว เราก็จะสามารถหาทางออกร่วมกัน เข้าใจข้อจำกัดและศักยภาพของชุมชนอย่างเคารพและให้เกียรติซึ่งกันและกัน

ถึงแม้ว่าหนังสือ **วิถีชุมชน เครื่องมือการเรียนรู้ที่ทำงานชุมชนอย่างง่าย ได้ผล และสนุก** จะมีจุดเริ่มต้นจากการเป็นคู่มือสำหรับการทำงานชุมชนแต่ก็สามารถใช้ได้เป็นอย่างดีในแวดวงต่างๆ ทั้งสายการพัฒนา การศึกษาและการวิจัยทางสังคมศาสตร์และมานุษยวิทยา คนทำงานด้านการเกษตร และการฟื้นฟูและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม เป็นต้น หลักการของการทำงานกับเครื่องมือทั้ง 7 ชิ้นนี้เป็นหลักการเดียวกับการทำวิจัยเชิงคุณภาพ ดังนั้นนักวิจัยเชิงคุณภาพผู้ที่ทำงานกับชุมชนก็สามารถใช้หนังสือเล่มนี้เป็นตำราเล่มหนึ่งได้ด้วย

หนังสือเล่มนี้ได้กล่าวว่า งานชุมชนเกี่ยวข้องกับชีวิตผู้คนและสังคมวัฒนธรรมที่สัมพันธ์เชื่อมโยงกันหลายมิติ การทำงานชุมชนจึงเป็นศิลปะและไม่ต่างไปจากศิลปะแขนงอื่น ๆ ที่ต้องการตั้งใจที่รักในงานและความหมั่นเพียรฝึกฝนทักษะและการใช้เครื่องมือของช่างแขนงนั้นจนคล่องแคล่ว เครื่องมือวิถีชุมชนหรือเครื่องมือชุมชน 7 ชิ้นก็ไม่ต่างไปจากเครื่องมือที่ใช้สร้างงานศิลปะ เพียงแต่ศิลปะที่เรากำลังสร้างสรรค์สร้างอยู่นี้เป็นศิลปะของการทำงานชุมชน

ผู้ที่ทำงานชุมชนต้องเริ่มต้นด้วยการปรับทัศนคติที่มีต่อชุมชนก่อนและเข้าใจว่าชุมชนเป็นรากฐานของชีวิตทางสังคม เป็นโครงสร้างพื้นฐานที่ปรับเปลี่ยนปัจเจกชนสู่ความเป็นส่วนรวม และเป็นจุดเริ่มต้นของชีวิตทางศีลธรรมของมนุษย์ การทำงานชุมชนเป็นวิถีทางสำคัญในการสร้างความเป็นอยู่ที่ดี งานศึกษาวิจัยจำนวนมากแสดงให้เห็นว่าในสังคมที่ผู้คนอาศัยร่วมกันเป็นชุมชน มีความผูกพันซึ่งกันและกัน และมีเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ชุมชนนั้นจะมีสุขภาพดี สมาชิกจะมีอายุยืนยาวกว่า เจ็บป่วยน้อยกว่า รวมทั้งมีอัตราการฆ่าตัวตายน้อยกว่าสังคมที่ขาดความเป็นชุมชน

งานชุมชนเป็นการทำงานเชิงรุกโดยให้ชุมชนเป็นหัวใจหรือตัวตั้งในการทำงาน ไม่ใช่องค์กร แผนงานหรืองานวิชาการที่ทำให้ละเลยความเป็นชุมชนไป หนังสือได้กล่าวถึงการมองที่ผิดพลาดในการทำงานชุมชนหรือที่เรียกว่ามิจฉาทิฐิ มี 4 ประการ (The Four Fallacies) มีดังนี้

1. มิจฉาทิฐิที่ว่าด้วยภาชนะที่ว่าง (The Fallacy of Empty Vessel) คือ การมองชุมชนเปรียบเสมือนกับภาชนะอันว่างเปล่า รอรับความช่วยเหลือจากหน่วยงานราชการหรือองค์กรภายนอก โดยไม่รู้ว่าชุมชนมีศักยภาพหรือทุนทางสังคมอะไรอยู่บ้าง

2. มิจฉาทิฐิที่มองปัญหาแยกส่วน (The Fallacy of Separate Capsule) มองชุมชนแบบขาดการเชื่อมโยง เน้นการแก้ปัญหาเฉพาะเรื่องแยกเป็นส่วน ๆ โดยไม่มองปัจจัยแวดล้อมที่ส่งผลเชื่อมโยงถึงกัน

3. มิจฉาทิฐิที่มองชุมชนเสมือนว่ามีองค์กรเดียว (The Fallacy of Single Pyramid) มองเห็นแต่องค์กรและผู้นำเป็นทางการ ไม่ได้ให้ความสนใจกับองค์กรที่ไม่เป็นทางการ ทำให้เราเห็นศักยภาพของชุมชนอย่างจำกัด

4. มิจฉาทิฐิที่มองทุกชุมชนเหมือนกันหมด (The Fallacy of Interchangeable Face) เป็นทัศนคติที่มองชุมชนแบบเหมารวม ไม่แยกแยะ มองการทำงานที่ถือว่าหากแผนงานโครงการหนึ่งทำสำเร็จในที่หนึ่งก็สามารถขยายผลทำในที่อื่น ๆ ได้ทั่วประเทศ

เครื่องมือ 7 ชิ้นที่ใช้ในการทำงานเพื่อให้เกิดความเข้าใจชุมชนอย่างแท้จริง เป็นเครื่องมือที่พัฒนามาจากเครื่องมือของนักมานุษยวิทยาที่ใช้ในการศึกษาชุมชนเชิงลึก เครื่องมือนี้ประกอบด้วย 1. แผนที่เดินดิน 2. ผังเครือญาติ 3. โครงสร้างองค์กรชุมชน 4. ระบบสุขภาพ 5. ปฏิทินชุมชน 6. ประวัติชุมชน และ 7. ประวัติชีวิตบุคคลที่น่าสนใจ

1. **แผนที่เดินดิน (Geo-Social Mapping)** คือการเข้าไปในโลกของชุมชน และทำความเข้าใจชุมชนทั้งทางกายภาพและสิ่งแวดล้อม การทำแผนที่ชุมชนเป็นเสมือนบันไดขั้นแรกที่สำคัญที่สุดที่จะนำเราไปสู่การเข้าใจชุมชน แผนที่ชุมชนต่างกับแผนที่ทั่วไปคือ ผู้ศึกษาต้องทำทั้งแผนที่ทางภูมิศาสตร์และแผนที่ทางสังคมไปพร้อม ๆ กัน ข้อมูลที่นอกจากกายภาพแล้วยังได้ข้อมูลเกี่ยวกับคนด้วย การเก็บข้อมูลด้วยการเดินสำรวจ ทำให้สามารถเชื่อมโยงกิจกรรมของมนุษย์บนพื้นที่เข้าไว้ในแผนที่ ที่สำคัญเราได้พูดคุยกับชาวบ้านทำให้รู้จักแต่ละคน รู้ทั้งปัญหา ความสัมพันธ์ของคนในหมู่บ้าน ข้อมูลที่ได้มาสามารถนำไปวิเคราะห์เชื่อมโยงไปถึงองค์รวมด้านอื่นด้วย แผนที่นี้ทำเพื่อรู้จักคนไม่ใช่แค่รู้จักพื้นที่เพียงอย่างเดียว สิ่งนี้ทำให้ต่างจากแผนที่ตั้งโต๊ะหรือแผนที่ที่ได้จากโปรแกรมแผนที่ดาวเทียมทั้งหลาย

หลักการทำแผนที่เดินดิน มีดังนี้

1.1 พื้นที่ทางกายภาพกับพื้นที่ทางสังคม สิ่งสำคัญคือการได้เห็นและเข้าใจพื้นที่ทางสังคม (Social space) ที่ซ้อนอยู่กับพื้นที่ทางกายภาพ (Physical space) การเข้าใจสิ่งนี้ต้องเข้าไปคลุกคลี พูดคุย สังเกต หากไม่ทำเช่นนั้นก็จะไม่เห็นพื้นที่ทางสังคมที่ซ่อนทับอยู่ เช่น บ่อโยกในหมู่บ้าน หากดูจาก “แผนที่นั่งโต๊ะ” ก็ไม่รู้ว่าบ่อไหนเป็นอย่างไบบ้าง บ่อไหนแห้งไปแล้ว หรือบ่อไหนแม่บ้านใช้ซักผ้ามากหรือน้อยเพียงไร การได้เห็นกลุ่มแม่บ้านมาซักผ้าที่บ่อน้ำ ซึ่งเป็นจุดที่แม่บ้านได้มาพบปะพูดคุยกัน เป็นพื้นที่ของผู้หญิงที่ใช้แลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารกัน ปรับทุกข์ และปรึกษาหารือเรื่องต่างๆ กัน หากเราสามารถเข้าไปคุยก็จะสามารถเข้าใจว่าเธอมาจากไหน เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างไร มีปัญหาหรือวิตกกังวลเรื่องอะไรบ้าง การเดินดูให้เห็นกับตาและได้พบปะพูดคุยจะช่วยให้เห็นพื้นที่ทางสังคม (Social space) และเข้าใจความหมายและหน้าที่ในทางสังคมของพื้นที่ทางกายภาพ ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน

1.2 ไม่ใช่แค่แผนที่แต่เป็นระบบการจัดการข้อมูลพื้นที่ แผนที่ชุมชนไม่ได้ใช้เพียงหาตำแหน่งหรือสถานที่ให้พบเท่านั้น แต่การนำเอาข้อมูลทางสังคมอื่น ๆ มาเชื่อมโยงกับพื้นที่ทางกายภาพทำให้แผนที่เดินดินเป็นเครื่องมือในการจัดข้อมูลต่าง ๆ โดยการนำมาบันทึกซ้อนลงไปบนแผนที่ทางกายภาพ ข้อมูลพื้นที่ที่หลากหลายเรื่องราวจึงสามารถอ่านได้จากแผนที่เดินดินเพียงแผ่นเดียว

2. **ผังเครือญาติ (Genogram)** เป็นเครื่องมือเข้าใจความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ทำให้รู้ว่าใครเป็นใครและมีความสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ในชุมชนอย่างไร เครือญาติเป็นส่วนสำคัญของอัตลักษณ์บุคคล ผังเครือญาติจึงเป็นเครื่องมือสำคัญในการทำมาารู้จักผู้คนในระบบความสัมพันธ์พื้นฐานของเขา การได้รู้ว่าคนในชุมชนแต่ละคนมีญาติพี่น้องเป็นใครบ้าง ทำให้เห็นรายละเอียดเกี่ยวกับชีวิตทางสังคมของเขาได้มากขึ้น การทำผังเครือญาติจึงเป็นวิธีการช่วยให้เราสามารถจดจำและรู้จักคุ้นเคยกับคนในชุมชนเป็นจำนวนมากในระยะสั้น ชุมชนนั้นเปรียบเสมือนโรงละครใหญ่และแผนผังชุมชนก็เหมือนการทำผังของตัวละครที่เล่นในโรงละคร ซึ่งจะทำให้เราสามารถเข้าใจเรื่องราวในชุมชนได้ง่ายขึ้น

ผังเครือญาติคือแผนผังที่เขียนขึ้นเพื่อแสดงความสัมพันธ์ในเชิงเครือญาติ โดยใช้สัญลักษณ์แทนตัวบุคคลและเส้นแสดงความสัมพันธ์ทางสายเลือด (Consanguinity) และความสัมพันธ์จากการแต่งงาน (Affinity) ผังเครือญาติจึงบอกถึงความสัมพันธ์ ที่เป็นรากฐานที่สุดของชีวิตครอบครัวและจะมีความเกี่ยวข้องกันไปตลอดชีวิต การทำผังเครือญาติจึงทำให้เราเข้าใจระบบความสัมพันธ์ที่สำคัญในครอบครัวและชุมชน

หลักการทำผังชุมชนมีดังนี้

2.1 ความสัมพันธ์แบบเครือญาติมีทั้งความสัมพันธ์โดยสายเลือดและโดยการแต่งงานอยู่กินกัน (ตongกัน) การทำผังเครือญาติต้องครอบคลุมความสัมพันธ์ทั้งสองแบบ ทั้งความสัมพันธ์แบบเป็นทางการและไม่เป็นทางการ

2.2 เครือญาติเกี่ยวพันใกล้ชิดกับการนับญาติ ซึ่งจะแตกต่างกันไปในแต่ละสังคมวัฒนธรรมหรือแต่ละท้องถิ่น เช่น การนับญาติฝ่ายพ่อหรือฝ่ายแม่หรือทั้งสองฝ่าย นอกจากนี้ยังมีแบบแผนการพักอาศัย เช่น แต่งเข้าครอบครัวฝ่ายชาย หรือ แต่งเข้าครอบครัวฝ่ายหญิง

2.3 การนับญาติและแบบแผนการพำนักอาศัย ในการแต่งงานมีส่วนสำคัญ ในการกำหนดอำนาจในครอบครัว สิทธิในทรัพย์สิน การแบ่งมรดก การใช้ประโยชน์ จากของส่วนรวม

2.4 ในชนบทที่เป็นสังคมดั้งเดิม การทำผังเครือญาติไม่จำเป็นต้องจำกัดว่า จะต้องทำเพียง 3 รุ่นอาจทำ 7 รุ่น หรือมากกว่านั้นโดยเฉพาะชุมชนที่มีประวัตื ความเป็นมายาวนาน

2.5 นอกจากทำการสัมภาษณ์หรือสอบถามเพื่อบันทึกข้อมูลเครือญาติแล้ว คนทำงานชุมชนยังต้องตามไปรู้จักตัวบุคคลที่ปรากฏอยู่ในผังเหล่านั้นด้วย การได้ รู้จักตัวตน บุคลิก นิสัยอาชีพ รวมทั้งความชำนาญต่าง ๆ จะทำให้เราเข้าใจครอบครัว และญาติของเขาดีขึ้น และเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการทำงานชุมชน

เครือญาติยังมีความหมายถึงเครือข่ายทางสังคม (social network หรือ supporting network) การทำผังเครือญาติจึงทำให้เราสามารถรู้ถึงเครือข่ายทาง สังคม ที่สำคัญคือทำให้สามารถเข้าใจสภาพทางสังคมของแต่ละครอบครัว การทำ ผังเครือญาติต้องเข้าใจสัญลักษณ์ที่จะใช้ในการใช้แทนคนกลุ่มต่าง ๆ เช่น เพศหญิง ชาย ข้ามเพศ คนป่วย คนตาย เป็นต้น ต้องรู้ว่าใครจะเป็นผู้สามารถให้ข้อมูลหลัก และต้องได้ข้อมูลการเชื่อมโยงระหว่างครอบครัว รวมทั้งยังต้องเขียนเพิ่มเติมใน กรณีที่พิเศษต่าง ๆ

3. **โครงสร้างองค์กรชุมชน (Community Organization)** คือระบบ ความสัมพันธ์ที่หลากหลายที่ซ้อนทับอยู่ในชุมชน ประกอบด้วยบุคคลและองค์กร ต่าง ๆ ที่มีบทบาทในชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ การศึกษาโครงสร้าง องค์กรชุมชนทำให้เกิดประโยชน์คือ ทำให้เราเห็นความสัมพันธ์ในชุมชนชัดเจน ทั้งความสัมพันธ์ทางอำนาจ ความสัมพันธ์ที่เป็นมิตรและขัดแย้งกัน และเนื่องจาก โครงสร้างองค์กรชุมชนเป็นความสัมพันธ์ที่เป็นเครือข่ายเราจึงเห็น “ทุนทางสังคม” ซึ่งมีความสำคัญต่อการแก้ปัญหาและทำให้ชุมชนเข้มแข็ง ผังโครงสร้างองค์กรชุมชน จะทำให้เราเห็นศักยภาพที่มีอยู่ผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ที่มีอยู่แล้ว

หลักการสำคัญของโครงสร้างองค์กรชุมชน มีดังนี้

3.1 การทำความเข้าใจระบบความสัมพันธ์ต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชน การศึกษา
นี้สามารถแยกออกเป็น 2 ขั้นตอน คือการทำความเข้าใจแบบแผนความสัมพันธ์ใน
ชุมชน และการจัดทำผังโครงสร้างองค์กรชุมชน

3.2 การทำความเข้าใจแบบแผนความสัมพันธ์ทางสังคมของชุมชนเป็นกระ
บวนการที่ต้องทำอย่างต่อเนื่อง เพราะความสัมพันธ์ในชุมชนเป็นสิ่งที่ซับซ้อนและ
มีอยู่หลายมิติ ทั้งความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ สังคมและการเมือง การได้ข้อมูล
จำเป็นจะต้องอาศัยการพูดคุย การสัมภาษณ์และการสังเกต

3.3 โครงสร้างองค์กรชุมชนไม่ได้มีความหมายเพียงแค่ว่า กรรมการ กองทุน
หรือกลุ่มทางการที่ถูกจัดขึ้น แต่หมายถึง “ระบบความสัมพันธ์” โดยมีหลักการอยู่
ว่าที่ได้ก็ตามที่มีความสัมพันธ์ย่อมมีโครงสร้าง การศึกษาโครงสร้างองค์กรชุมชน
จึงต้องเริ่มต้นจากการมองเห็นความสัมพันธ์ที่หลากหลายในชุมชน ระบบความ
สัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการอาจมีความสัมพันธ์มากกว่าที่เป็นทางการ

3.4 การทำผังชุมชนไม่สามารถนำเอาทุกเรื่องมาใส่ไว้ได้ ดังนั้นจะต้องเลือก
เฉพาะบทบาทและความสัมพันธ์ที่สำคัญเท่านั้น

3.5 ความสัมพันธ์ของชุมชนหนึ่งๆ มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาที่มีเหตุปัจจัย
ทั้งทางเศรษฐกิจสังคมและการเมือง มีทั้งความเอื้อเฟื้อและความขัดแย้งแตกแยก
การมองชุมชนแบบโรแมนติกว่ามีแต่ความสามัคคี รักใคร่ ทำให้ละเลยมิติของ
ความแตกต่างขัดแย้ง ซึ่งจะส่งผลถึงการเข้าใจและทำงานชุมชนที่ผิด

3.4 โครงสร้างองค์กรชุมชนมีวิธีการทำอย่างง่ายโดยการวิเคราะห์ เครือข่าย
ความสัมพันธ์ (Social network analysis)

โครงสร้างองค์กรชุมชนมีทั้งโครงสร้างทางการเมือง โครงสร้างทางเศรษฐกิจ
และโครงสร้างทางสังคม นอกจากจะทำความเข้าใจว่าใครเป็นใครแล้วยังต้องเข้าใจ
ความเป็นมา ใครมีบทบาทที่แท้จริง ความสำคัญของการเข้าใจโครงสร้างองค์กร
ชุมชนอยู่ที่การเข้าใจบทบาทและความสัมพันธ์ของผู้คนในชุมชน เพราะผู้ที่มี
รายชื่ออาจจะมีแต่ในนามเท่านั้น ไม่ใช่ผู้ปฏิบัติการ ดังนั้นเราต้องหาองค์กรที่มี
ปฏิบัติการ (Organization in action)

บทสรุปสำหรับการศึกษา คือการวิเคราะห์โครงสร้างองค์กรชุมชนจะทำให้เราเห็นความสัมพันธ์ด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และเข้าใจถึงบทบาทหน้าที่และความสัมพันธ์เชิงอำนาจขององค์กรชุมชน และควรให้ความสำคัญกับองค์กรที่มีปฏิบัติการหรือมีกิจกรรมและองค์กรธรรมชาติที่ไม่เป็นทางการมากกว่ารายชื่อคณะกรรมการต่าง ๆ ที่จัดตั้งโดยไม่มีการเคลื่อนไหว พฤติกรรมในชุมชนเป็นผลลัพธ์ของโครงสร้างความสัมพันธ์และอำนาจ โครงสร้างชุมชนเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชน

4. ระบบสุขภาพชุมชน (Local Health System) คือการเชื่อมโยงสภาวะทางกาย ใจ สังคมและสิ่งแวดล้อม การเรียนรู้ระบบสุขภาพชุมชนทำให้เข้าใจถึงระบบวิถีคิด โลกทัศน์ หรือจักรวาลวิทยาของท้องถิ่น เพราะการเผชิญกับวิกฤติสุขภาพมักทำให้มนุษย์ต้องอาศัยคำตอบจากการอธิบายที่มีรากฐานจากวิถีคิดและโลกทัศน์ในวัฒนธรรมท้องถิ่น

หลักการสำคัญของระบบสุขภาพชุมชน มีดังนี้

4.1 การทำบันทึกเหตุการณ์การเจ็บป่วย ซึ่งจะทำให้เราได้ภาพของความหลากหลายของการเยียวยารักษาโรค การรับรู้เกี่ยวกับระบบสุขภาพชุมชนที่เราเป็นอาจเป็นเพียงส่วนเล็กๆ ในโลกสุขภาพของชาวบ้านเท่านั้น ชาวบ้านอาจจะมีการเยียวยารักษาโรคที่เราไม่รู้และอยู่นอกระบบการรักษาแบบสมัยใหม่

4.2 ระบบดูแลสุขภาพชุมชนเป็น “ระบบการแพทย์แบบพหุลักษณะ” ที่ซ้อนกันคือ 1.ระบบดูแลสุขภาพตนเองของภาคประชาชน ซึ่งทำโดยครอบครัวเครือญาติ 2.ระบบการแพทย์พื้นบ้านหรือแพทย์ทางเลือก และ 3.การแพทย์วิชาชีพหรือแพทย์แผนใหม่

4.3 ในแต่ละระบบการแพทย์มีองค์ประกอบย่อย 2 ส่วน คือ ระบบทฤษฎีโรคและการดูแลสุขภาพซึ่งจะเกี่ยวข้องกับวิถีคิด การกระทำ ความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ซึ่งคนทำงานชุมชนจะต้องจำแนก และเก็บข้อมูลทั้ง 2 เรื่อง

การทำผังระบบสุขภาพชุมชนเป็นเทคนิคที่สำคัญที่ทำให้สามารถทำให้เราเข้าใจระบบคิด ความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ระบบนิเวศน์วัฒนธรรมและกิจกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้น ทำให้สามารถเข้าใจชุมชนอย่างเชื่อมโยงในทุกมิติ ตั้งแต่แผนภาพผังระบบสุขภาพชุมชน

ปฏิทินชุมชนเป็นเครื่องมือในการเรียนรู้ชุมชนในเรื่องเวลา (Time) ขณะที่แผนที่เดินดินเป็นการเรียนรู้ชุมชนในเรื่องสถานที่ (Place) และผังเครือญาติเป็นการเรียนรู้ชุมชนในเรื่องของบุคคล (Person) การเรียนรู้ทั้งสามมิติทำให้เราเข้าใจเรื่องราวที่เกิดขึ้นในชุมชน

หลักการสำคัญของปฏิทินชุมชน มีดังนี้

5.1 ให้จำแนกปฏิทินชุมชนเป็น 2 ลักษณะ คือปฏิทินด้านเศรษฐกิจและปฏิทินวัฒนธรรมประเพณี

5.2 ปฏิทินเศรษฐกิจจะต้องให้ครอบคลุม 3 กิจกรรมคือ อาชีพของคนในชุมชน อาชีพของคนอื่นที่มาหากินในชุมชน และอาชีพของคนในชุมชนที่ไปหากินที่อื่น

5.3 ปฏิทินกิจกรรมบางกิจกรรมมีการกำหนดเวลาที่แน่นอน บางกิจกรรมเป็นช่วงเวลา และบางชุมชนมีกลุ่มคนที่ต่างวัฒนธรรมกัน จำเป็นต้องรวบรวมให้ครอบคลุมกลุ่มต่างๆ

การศึกษาปฏิทินชุมชน คือ การเรียนรู้วิถีชุมชน ทำให้เข้าใจมิติเวลาในโลกของชาวบ้าน การเรียนรู้ว่าแต่ละวัน แต่ละเดือน แต่ละฤดูการหรือในรอบปีหนึ่งๆ ชุมชนมีกิจกรรมอะไรเกิดขึ้นเป็นปกติบ้าง จะช่วยให้คนทำงานชุมชนสามารถกำหนดปฏิทินการทำงานให้เหมาะสมกับจังหวะชีวิตของชุมชน

6. ประวัติศาสตร์ชุมชน (Local History) ก็เป็นเช่นเดียวกับประวัติศาสตร์อื่น ๆ ที่ต้องมีมิติของเวลาเข้ามาเกี่ยวข้อง ความแตกต่างกับประวัติศาสตร์อื่น ๆ อยู่ที่ การเล่าเรื่องในอดีตที่เป็นเรื่องราวความเป็นมาของชุมชนที่บอกเล่าจากมุมมองของชุมชนเอง ซึ่งอาจจะต่างจากมุมมองของรัฐหรือนักวิชาการ ดังนั้นประวัติศาสตร์ชุมชนจึงเป็นส่วนผสมของข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเหตุการณ์ จินตนาการ และความทรงจำของท้องถิ่น ซึ่งถูกสืบทอดกันมาผ่านชื่อที่เรียกว่า เรื่องเล่า ตำนาน สถานที่ บันทึก ขนบธรรมเนียมประเพณี และแบบแผนการปฏิบัติของชุมชน

ประวัติศาสตร์ชุมชนมีบทบาทสำคัญต่ออัตลักษณ์ ความรู้สึกนึกคิด ทัศนยะ และ ทำที่ของชุมชนต่อสิ่งต่าง ๆ จนอาจกล่าวได้ว่าชุมชนเป็นผลผลิตของประวัติศาสตร์ การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนทำให้เข้าใจชุมชนและความเป็นมาของสิ่งต่าง ๆ ได้ดี ทำให้เราลดอคติและเพิ่มความละเอียดอ่อนในการทำงาน ตลอดจนสามารถเลือก วิธีการทำงานกับชุมชนได้สอดคล้องกับประสบการณ์ ความคาดหวังและศักยภาพ ของชุมชน

หลักการสำคัญในการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน มีดังนี้

6.1 เนื่องจากชุมชนมักจะไม่จดบันทึกไว้เป็นหลักฐานที่สามารถใช้ได้โดยตรง การศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนจึงต้องอาศัยหลักฐานจากความทรงจำ เรื่องเล่า สิ่ง ที่ ถูกบันทึกไว้ในชุมชนได้แก่ สถานที่ ข้าวของ หรือบุคคล เรื่องเล่าในคำสอนหรือ ฃญา เพลง พิธีกรรม การแต่งกายหรือแบบแผนพฤติกรรมต่าง ๆ

6.2 ประวัติศาสตร์ชุมชนเป็นส่วนผสมของเหตุการณ์ จินตนาการและการ ตีความ พอ ๆ กับเรื่องข้อเท็จจริง หลักฐานและเหตุผล ดังนั้น ประวัติชุมชนจึง แตกต่างหรือขัดแย้งกับประวัติศาสตร์ของทางการหรือแม้แต่ในชุมชนเดียวกัน ก็อาจจะมี ความแตกต่างไปตามผู้ออกเล่า

6.3 การทบทวนประวัติศาสตร์ชุมชนร่วมกันเป็นการเรียนรู้ที่สำคัญที่สุด อย่างหนึ่ง เพราะการทบทวนทำให้เห็นถึงเหตุปัจจัยที่ทำให้ชีวิตชุมชนเป็นอย่างที่ เห็นอยู่ในปัจจุบัน นอกจากนี้ยังเป็นการกระตุ้นจิตสำนึกชุมชนทางประวัติศาสตร์ และสำนึกทางการเมือง ทำให้ชุมชนรู้สึกตัวและต้องการลุกขึ้นเพื่อกำหนดชะตา ชีวิตของตนเอง

ถึงแม้ว่าประวัติศาสตร์ชุมชนจะมีความแตกต่างจากประวัติศาสตร์ชาติ แต่การทำความเข้าใจหรือการรับรู้เหตุการณ์สำคัญที่เป็นภาพใหญ่ก็จะทำให้เข้าใจ ความเป็นไปของท้องถิ่นได้ดีขึ้น การหาข้อมูลในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นต้องอาศัย ผู้เฒ่าผู้แก่ ผู้นำชุมชนด้านต่าง ๆ และการทำความเข้าใจประวัติศาสตร์ชุมชนอาจ แบ่งเรื่องราวออกเป็นหมวด ๆ เช่น ประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ ประวัติศาสตร์การเมืองและประวัติศาสตร์สุขภาพ คำถามที่ควรนำมาเน้น ก็คือ ใคร ทำอะไร ที่ไหน เมื่อไร กับใคร ข้อมูลที่ได้มาควรมานำเสนอเป็นแผนภาพ หรือเส้นทางเวลา (Time line) เพื่อให้เกิดการเข้าใจโดยง่าย

7. ประวัติชีวิต (Life Story) คือเรื่องเล่าประสบการณ์ชีวิตของคุณ เรื่องที่เล่าจะมีมากกว่าข้อมูลหรือข้อเท็จจริง เพราะการเล่าจะบอกแง่มุมต่างๆ ของชีวิต ที่สะท้อนบุคลิกภาพ ลักษณะนิสัยผสมกับความรู้สึกนึกคิดของคุณ เรื่องเล่าเหล่านี้ยังสะท้อนให้เห็นถึงความรู้สึกนึกคิดของ ชุมชน สังคม ความเป็นอยู่ และความเป็นไปของสังคมแต่ละสมัย ประโยชน์ของการศึกษาประวัติชีวิตของคุณช่วยให้คุณเห็นค่านิยมและวัฒนธรรมท้องถิ่น และการเปลี่ยนแปลงทาง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในชุมชน และทำให้เห็นถึงศักยภาพและ ทุมนมนุษย์ (Human capital) ประวัติชีวิตอาจถูกนำมาร้อยเรียงเป็นเส้นทางการ เวลา (Time line) จะช่วยให้เห็นเหตุการณ์ต่างๆ เข้ามาในชีวิตได้ง่าย

หลักการสำคัญของประวัติชีวิตคือ

7.1 เป้าหมายสำคัญของการทำประวัติชีวิตคือการเรียนรู้มิติมนุษย์ในงาน ชุมชน การทำประวัติศาสตร์ชีวิตจึงไม่ได้มุ่งให้ได้ข้อมูลครบถ้วน แต่มุ่งที่จะได้ เข้าใจจะซึมซับเรื่องราวประสบการณ์ชีวิตของผู้คนในชุมชน

7.2 ประวัติศาสตร์ชีวิตเน้นไปที่เรื่องราว (Story) ที่เกิดขึ้นมากกว่าเน้น ข้อเท็จจริง (Fact) การที่จะได้เรื่องราวต้องอาศัยทั้งผู้ถามและผู้ฟังที่ดี ที่จะได้จาก คำถามปลายเปิด ประเภท “ทำไม” “อย่างไร” มากกว่าคำถามปลายปิด “อะไร” “เท่าไร”

7.3 การทำประวัติศาสตร์ชีวิตอาจเรียบเรียงเขียนเป็นเรื่องราว หรืออาจ นำเสนอเป็นเส้นเวลา หรืออาจผสมผสานกันโดยการเขียนเรื่องราวที่น่าสนใจสั้น ๆ ลงในเส้นทางการเวลา

การศึกษาประวัติชีวิตบุคคลทำให้เข้าไปสัมผัสชีวิตของผู้คนอย่างใกล้ชิด มองเห็นทุนหรือทรัพยากรบุคคล เราจะพบเห็น “ตัวละคร” ที่มีบทบาทในชุมชน ไม่ว่าจะเป็น ผู้นำ หมอพื้นบ้าน ประชาชนชาวบ้าน เยาวชน การเรียนรู้เรื่องราวชีวิต ที่ลึกซึ้งของตัวละครเหล่านี้ทำให้เราเห็นศักยภาพของคนเหล่านี้ได้ชัดเจน นำไปสู่ การสร้างความเข้าใจ การไว้วางใจและความสัมพันธ์กันในระดับลึกซึ้งมาได้ การได้ ทำประวัติชีวิตและร่วมกันทบทวนจุดเปลี่ยนที่สำคัญของชีวิตเพื่อวางแผนที่จะ ดำเนินไปข้างหน้า เรื่องราวของคุณยังสามารถแบ่งปันสร้างการเรียนรู้ร่วมกัน กับเพื่อนๆ

ทั้ง 7 เครื่องมือนี้ช่วยให้ทำงานชุมชนได้ง่ายขึ้น เปรียบเสมือนเครื่องมือของช่าง ยิ่งใช้จนเชี่ยวชาญก็จะเป็นช่างฝีมือ อย่างไรก็ตาม เครื่องมือเหล่านี้ไม่ได้เป็นคำตอบสำเร็จรูป เพราะการทำงานชุมชนหัวใจที่สำคัญคือการเรียนรู้และการสร้างสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชน เข้าใจมิติทางสังคม เข้าใจวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชน การเข้าใจสิ่งเหล่านี้เป็นรากฐานการทำงานชุมชนซึ่งต้องวางอยู่บนปรัชญาและวิถีคิดการทำงานชุมชนที่ ต้องไปสู่การปรับเปลี่ยนในด้านต่างๆ 4 ประการ คือ การคิดใหม่ (Rethinking) การนำความคิดใหม่มาออกแบบระบบการทำงานใหม่ (Redesign) การสร้างเครื่องมือใหม่เพื่อให้ระบบสามารถทำงานได้ตามแนวคิดใหม่ (Retool) และการฝึกทักษะใหม่ที่จะทำให้ทุกส่วนของระบบงานมีทักษะที่จะใช้เครื่องมือเพื่อปฏิบัติการกิจให้บรรลุผล (Retain)

สุดท้ายของหนังสือได้กล่าวถึงปัจจัยที่จะทำให้การทำงานชุมชนประสบความสำเร็จนั้นประกอบด้วย 3 ส่วนคือ การมีทัศนคติเชิงบวกและเคารพในศักยภาพของชุมชน ความสัมพันธ์ในการทำงานที่ดีกับชุมชนและการเรียนรู้จากการปฏิบัติ ต้องตระหนักว่าชุมชนแต่ละแห่งมีความแตกต่างกันดังนั้นจึงไม่มีสูตรสำเร็จในการทำงานชุมชน

เครื่องมือ 7 ชิ้นนี้จึงเป็นเครื่องมือที่ช่วยให้คนทำงานชุมชนเรียนรู้เรื่องราวของชุมชนได้อย่างรวดเร็ว ง่ายและเป็นระบบ นอกจากนี้เครื่องมือนี้ยังเป็นมากกว่าการเป็นเครื่องมือการเก็บข้อมูลแต่ยังเป็นเครื่องมือที่ช่วยสร้างความสัมพันธ์ที่ดี การรู้จักและเข้าใจชุมชนอย่างลึกซึ้ง และเป็นเครื่องมือช่วยค้นหาศักยภาพของชุมชน ช่วยเสริมอำนาจให้แก่ชุมชนจากการที่ชุมชนตื่นตัว ทำให้เกิดพลังอำนาจในการเป็นผู้นำการให้กับชุมชน ช่วยการวิจัยการเรียนรู้ชุมชน ช่วยในการพัฒนาคน และช่วยแปลงความรู้ส่วนบุคคลให้เป็นความรู้สาธารณะซึ่งจะมีประโยชน์ต่อการทำงานชุมชนต่อไป

ข้อวิจารณ์ต่อหนังสือหรือข้อบกพร่องของหนังสือเล่มนี้มีน้อยมากเพราะหนังสือได้รับการปรับปรุงอย่างต่อเนื่องเป็นเวลา 10 กว่าปี แต่ที่ข้าพเจ้าจะขอเพิ่มเติมคือเรื่องการศึกษาประวัติศาสตร์ ทั้งในเครื่องมือประวัติศาสตร์ชุมชนและประวัติบุคคล ควรจะมีการเพิ่มเติมในเรื่องบริบททั้งบริบทที่มีอยู่ในชุมชนและบริบทที่อยู่ในสังคมที่กว้างขึ้นในระดับชาติ เพราะบริบทจะทำให้เกิดการคิดเชิงเหตุผล

ผู้เล่าเรื่องหรือชาวบ้านจะหาสาเหตุของการเกิดเหตุการณ์ต่างๆ ได้ ซึ่งจะทำให้เขาสามารถเข้าใจว่าสิ่งที่เกิดกับเขาหรือชุมชนนั้นเชื่อมโยงกับโลกภายนอกหรือโลกที่ใหญ่กว่าได้อย่างไร การกระทำของเขาไม่ได้มาจากตัวเขาเพียงลำพังคนเดียวเท่านั้นจะเชื่อมโยงกับบริบทที่อยู่รอบตัว

จากประสบการณ์การเก็บข้อมูลกับชุมชน ชาวบ้านมักจะเล่าเรื่องวนกับความทุกข์ยากของตนเองและเป็นประสบการณ์ที่แคบที่ไม่เชื่อมโยงกับเรื่องหรือสภาพแวดล้อมที่อยู่รอบตัว ทำให้ไม่เข้าใจเหตุปัจจัยที่สำคัญที่มีส่วนกำหนดความเป็นไปของชีวิตเขาได้ การเชื่อมโยงกับบริบทที่กว้างขึ้นทำให้ชาวบ้านเข้าใจความเป็นไปต่างๆ ด้วยตัวเองดีขึ้นและว่าตัวเขาอยู่ในสังคมหรือระบบที่กว้างกว่าอย่างไร ทั้งหมดนี้ก็ใช้ความสามารถของผู้เก็บข้อมูลที่จะช่วยในการค้นหาสิ่งเหล่านี้

นอกจากนี้ในการทำเส้นทางเวลา นอกจากการบันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามปี พ.ศ. แล้ว การทำให้เห็นช่วงเวลา (Period of time) ก็เป็นเรื่องสำคัญเพราะจะทำให้เข้าใจว่าชุมชนหรือบุคคลผ่านช่วงเวลาสำคัญและการเปลี่ยนแปลงอะไรมาบ้าง อะไรที่เปลี่ยนไปอย่างถอนรากถอนโคน อะไรที่ยังคงเหลืออยู่และเป็นความต่อเนื่องที่ชุมชนเก็บรักษาตลอดมา สิ่งนี้ในที่สุดก็จะกลายเป็นอัตลักษณ์ของชุมชน จะทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจชุมชนถึงระดับที่เป็นแก่นแท้และเป็นข้อดีของชุมชน นักวิชาการทางสังคมชุมชนสามารถนำไปส่งเสริมและใช้เป็นเครื่องมือการพัฒนาชุมชนได้ต่อไป